

MODERNISERINGSDEPARTEMENTET

Fra nasjonalisme til rasjonalisme

Husrom for Den norske stat 1905-2005

Skrevet av Hans-Henrik Egede-Nissen på oppdrag fra Statens kulturhistoriske eiendommer
Et prosjekt i Moderniseringsdepartementet

Forord

Statens bygninger setter spor. Både fordi staten er en stor aktør innen bygg- og eiendom, og fordi staten oppfører bygninger mange av oss får et forhold til. I løpet av nasjonens første hundre år med selvstendighet har statens eiendomspolitikk og behov for lokaler vært i sterk endring. Utviklingen har avspeilet seg i statens bygningsmasse. Bygningers utforming signaliserer så vel tilbakelagte som gjeldende strategier for utøvelse av statens funksjoner. En bygning er ikke bare en bygning: den forteller om virksomheten den rommer og hva byggherren har ønsket å signalisere til omverdenen; det være seg understreking av makt, verdighet eller tilsiktet anonymitet.

De fysiske omgivelsene staten har laget for sine ulike funksjoner representerer store verdier, både økonomisk og estetisk. I tillegg forteller bygningene på en unik måte om fremveksten av den moderne velferdsstaten Norge. I det siste har bevisstheten om slike kulturhistoriske verdier i statens eiendomsmasse blitt større, men det foreligger ingen samlet oversikt over statens verneverdige eiendommer.

Derfor har Moderniseringsdepartementet initiert en omfattende gjennomgang av statlig eiendomsmasse med fokus på kulturminneverdier. Gjennomgangen koordineres av prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer og skal resultere i sektorvise landsverneplaner. Planene skal gi en samlet oversikt over verneverdige eiendommer i statlig eie.

Med denne publikasjonen ønsker vi å rette blikket mot statens rolle som eiendomsbesitter og fortelle om de kulturhistoriske verdiene staten forvalter i et hundreårsperspektiv fra 1905-2005. Vi håper at dette tilbakeblikket også vil gi tilskudd til fornyet bevissthet i den daglige forvaltningen av statens eiendommer. I mitt arbeid med modernisering av offentlig virksomhet blir jeg stadig minnet om at kunnskap om historien er helt avgjørende for å treffe de riktige beslutningene for framtiden. Det er mitt håp at du vil finne publikasjonen interessant og lærerik. God lesning!

Publikasjonen finnes i elektronisk format under www.statenskulturhistoriskeeiendommer.no.

Morten A. Meyer
Moderniseringsminister

Innledning

26. oktober 2005 er det 100 år siden unionskongen Oscar II anerkjente Norge som selvstendig stat og sa fra seg retten til den norske trone. Unionen med Sverige var dermed formelt avviklet, og Norge en selvstendig nasjon. Prosjektet Statens kulturhistoriske eiendommer ønsker med dette heftet å vise eksempler på hvordan den nye norske statens bygninger har forandret seg gjennom disse hundre årene med selvstendighet.

Vi har valgt å se på tre forskjellige byer som representanter for hhv. utkant, regionalt sentrum og hovedstad: Vardø, Stavanger og Kristiania (Oslo siden 1924). Ved å se på endringene innenfor et utvalg av statlige institusjoner og deres bygninger håper vi å kunne vise frem viktige deler av det totale bildet.

Det er søkt etter etater og institusjoner med en bygningsportefølje kan være egnet til å eksemplifisere generelle utviklingstrekk og som er representert i alle de tre byene, men det ligger ikke noen absolutt systematikk til grunn for utvalget. I tillegg ser vi på noen hovedstadsspesifikke institusjoner.

Vi har søkt å samle fremstillingen om bygninger som har vært i statlig eie gjennom hele perioden, men unntak vil forekomme. Staten og statens bygninger er heller ikke entydige størrelser i dag. En rekke virksomheter er nå organisert som statsforetak eller statsaksjeselskaper, og er ikke lenger oppført med sine porteføljer i fortegnelsen over statlige eiendommer i Stortingsmelding nr. 10. Det gjelder blant annet det tidligere Televerket som er splittet opp i en rekke selskaper, der eiendomsporteføljen pr i dag forvaltes av Telenor Eiendom Holding AS. Vi har allikevel valgt å regne Telenor som en statlig bedrift i dette hundreårsperspektivet.

Fremstillingen står i gjeld til en rekke forfattere, som ofte vil finne sine tekster lett omskrevet eller resymert i den løpende teksten. Alle er gjengitt i litteraturoversikten.

Vardø

Vardø fikk byprivilegier som kjøpstad for Øst-Finmarken i 1789, men arkeologene har påvist spor etter bymessig bosetting allerede fra 1500-tallet av. Vi vet at den første kirken på stedet ble vigslet så tidlig som i 1307. Noen stor kirke var det neppe, for en av Christian IVs reisefeller i 1597 mistok den under store deler av innseilingen for å være et reinsdyr!

Byens festningstradisjon går antagelig helt tilbake til kong Håkon V Magnussøns regjeringstid (1299-1319), og dagens Vardøhus er den tredje i rekken. Festningen har vært en viktig suverenitetsmarkør i nord gjennom syv århundrer.

Vardø grenser til veldige, rike havområder, og hovednæringsgrunnlaget har da også alltid vært fiskeriene. Men Vardø havn var sterkt utsatt for uvær, og fiskebåtene måtte trekkes opp på land mellom hvert sjøvær. Kom uværet brått og havnen var full, kunne mange båter bli knust. Slike hendelser var voldsomme slag for den enkelte fisker, og holdt utviklingen av byen tilbake. Dette førte til bygging av en molo som avgrensner nordre havn (1876–97). Moloen kostet umåtelige beløp, men den forbedret havneforholdene radikalt og ga grunnlag for et kraftig oppsving i byens inntekter. I 1905 var hovedgatene i Vardø kranstet av mange vakre toetasjes trebygninger som reflekterte velstanden som fiskeriene skapte.

Moloen var altså et statlig prosjekt, på samme måte som byggingen av Norges første undersjøiske veitunnel over til fastlandet hundre år senere (ferdigstilt i 1983). Begge to har bidratt sterkt til opprettholdelse av næring og bosetting i Vardø. Prosjektene faller utenfor publikasjonens hovedtema, men vi nevner dem for ikke å tape av syne at statlige entrepriser favner videre enn bare husbygging og har stor betydning for lokalsamfunnene. I dag er svært lite av den gamle bebyggelsen tilbake. Vardø ble, som så mange andre steder i Troms og Finnmark, nær totalt ødelagt av alliert bombing og tysk avbrenning under tilbaketrekningen i 1944 - noe som etter kong Olavs vurdering var den største katastrofe som har rammet vårt land siden svartedauden.

I 1905 var fire viktige statlige virksomheter lokalisert vegg i vegg i Vardø: *tollvesenet, postvesenet, telegraf-*

vesenet og Norges Bank. I tillegg hadde sorenskriveren sitt kontor i byens sentrum. På en åpen slette mot Busesundet lå – og ligger – Vardøhus festning, som til tross for sin alderdommelighet var en liten militær garnison. Den siste statlige representasjonen i Vardø stod fyrvesenet for. Vardø fyr ligger på en holme ved innseilingen til byen.

Vi skal i fortsettelsen følge noen av disse etatene i Vardø gjennom de hundre årene som er gått.

Tollvesenet

Da svenskene erobret viktige baltiske havnebyer på 1500-tallet, gikk Englands, Frankrikes og Hollands handel med Russland delvis over til en nordlig rute, forbi Vardø. Dansekongens viktigste inntektskilde, øresundtollen, tørket med dette inn. Tapet ble forsøkt oppveiet ved å avkreve handelskompaniene som ville seile langs nordkysten en årlig avgift. Christian IV ønsket å gjøre Vardøhus til et Ishavets Kronborg, og hans norske reise i 1597 skyldtes ønsket om å kreve sin rett overfor de som benyttet seg av “kongens strømme” uten å betale toll. Regulær tolloppkreving i Vardø kom imidlertid først i stand 190 år senere, da Vardø tollsted ble opprettet ved forordning om “den Finmarkske Handels Frigivelse” i 1787.

I 1905 holdt tollstedet til i en toetasjes tømmerbygning i Brodtkorbs gate, ved siden av postkontoret og Norges Banks avdeling. Bygningen var eid av staten og inneholdt tre kontorer og en vaktstue. Det fremgår ikke når den ble oppført, men den ble påbygget, antagelig med en etasje i høyden, i 1875. *Tollpakkhuset* som lå til sjøen, var bygget i bindingsverk og panelt. Det inneholdt varebehandlingsrom og pakkhusrom. Ovenpå ble det leid ut rom til de næringsdrivende som opplagssted for transittvarer. Både tollboden og posthuset ved siden av ble flammens rov 23. august 1944, da russiske fly bombet byen.

Tollstedet ble gjenopprettet etter krigen, men på grunn av avtagende trafikk ble tollstedet nedlagt i 1970. For å bekjempe smugling fra Russland ble det imidlertid i 1994 opprettet en kontrollenhet som holdt til i leide lokaler. Aktiviteten var svært liten utover på 1990-tallet, inntil den siste av de to ansatte ble overført til Vadsø i 1998. Enheten ble likevel formelt nedlagt først i 2003.

Postvæsenet/Postverket/Posten

Å sende post i Norge under dansketiden og langt ut i unionen med Sverige var en langdryg og usikker affære. Fremføringen berodde på årstid og lagelig vind, skipsleilighet og skipperens villighet. Å sende et brev fra Vardø til København kunne ta måneder. I 1827 kom det en vesentlig bedring i mellomriksforbindelsene da staten kjøpte de første hjuldampene for å skaffe regelmessig postforbindelse mellom Christiania og København. I 1853 var rutenettet for statens postdampskip ført helt frem til Vardø. Dette ga en relativt pålitelig, men stadig langsom postforbindelse med Sør-Norge. Et brev fra New York kunne fremdeles komme fortere frem til Christiania enn et brev fra Vardø.

Et postkontor var på småsteder ofte ikke annet enn et par værelser i poståpnerens bolig. Med de sterkt økende postmengdene utover på 1800-tallet ble dette etterhvert utilstrekkelig. I de fleste byer og tettsteder ble det derfor

Postkontoret i Vardø tegnet av Anton Poulson ble reist i 1963.
Foto: Svern Edmund Olufsen.

leiet eller innkjøpt spesielt innrettede lokaler for postkontoret. Så også i Vardø. Her delte postkontor og telegraf lokaler frem til 1897 (se nedenfor om Telegrafverket), da postkontoret flyttet til en toetasjes tømmerbygning vis å vis kirken på Valen og vegg i vegg med Norges Banks avdeling og tollboden.

Postkontoret gikk med i bomberaidet i 1944. Etter dette måtte Postkontoret ta til takke med lokaler i et trandamperi, senere med et rom i Grand Hotel, hvor også Telegrafverket holdt til. Utover på 1950-tallet kom de fleste postkontorene i Nord-Norge inn i permanente lokaler. I Vardø ble et funksjonsbygget postkontor reist i 1963 etter

tegninger av arkitekt Anton Poulson og med Statens bygge- og eiendomsdirektorat som byggherre. Betongbygningen er to etasjer høy med horisontale vindusbånd, og ligger tett på byens rådhus og Norges Banks nybygg.

I etterkrigstiden var det lenge et prinsipp at Postverket i størst mulig grad skulle eie postkontorene. Dette både fordi det gjorde det mulig å optimalisere lokalene for egne funksjoner, men også fordi det lønte seg. En undersøkelse fra 1970 viste at kostnader forbundet med eide lokaler bare var 65% av hva det kostet å leie lokaler. Postverkets styre vedtok derfor at man i fremtiden skulle prioritere løsninger med egne bygg.

I dag har Posten imidlertid som mange andre statlige bedrifter måttet tilpasse seg nye fordringer om økonomisk lønnsomhet. Det har ikke minst hatt følger i Vardø, som i 1992 gikk fra å være overordnet kontor for distriktet med ca. 25 ansatte til en "Post i Butikk"-ordning. Det innebærer at publikum får tilgang på skranketjenester i dagligvareforretninger. Postgården var derfor langt på vei overflødiggjort, og ble, som mange andre posteieendommer, solgt for å frigjøre kapital til investering i kjernevirksomheten. Gården ble overtatt av et privat aksjeselskap. Budavdelingen er forblitt i postgården, men nå som leietager. Telenor har også fortsatt tilhold i bygningen hvor bysentralen har vært siden bygningen var ny. Justisdepartementets Kontor for voldsoffererstatning som er lagt til Vardø utifra distriktpolitiske hensyn har tilhold i bygningen. Det har også Finnmark Kommune-revisjon IKS samt Vardø prestekontor. Bygningen er blitt oppgradert endel innvendig etter at den ble solgt, men fremstår utvendig i tilnærmet original stand. Den ble imidlertid påbygget vel 100 m² i en etasje i 1990.

Telegrafvæsenet/Telegrafverket/Televerket/Telenor Trådtelegrafen

Det unge Norge var relativt tidlig ute med å ta i bruk telegraftjenester. I tur og orden fikk landet trådtelegraf, fasttelefon, radiotelegraf ("den trådløse telegraf") og trådløs telefon. Den første telegraflinjen i Norge ble bygget ut mellom Christiania og Drammen i 1855, 20 år etter at Samuel Morse oppfant telegrafen. I 1870 ble Vardø, Alta, Hammerfest og Vadsø knyttet til dette "viktoriatidens internett". At dette skjedde såpass raskt, hadde flere årsaker. Dels gjorde den sene postgangen nordpå kravet betimelig, dels kunne sentralmakten på denne måten korte ned avstanden til sitt nordlige nedslagsfelt. Den viktigste årsaken var nok likevel at det lå store kommersielle interesser i en best mulig utnyttelse av havets rikdommer. Fisket var i perioder den næring som brakte mest fremmed

valuta til landet. I 1905 stod fiskeriene for omkring en fjerdedel av landets samlede vareeksport. Vardø var et regionalt, til tider også nasjonalt sentrum for denne handelen. Ved telegrafens hjelp kunne man raskt sende ut nyheter om hvor fisket var best og varsle om storm og uvær før det var for sent. I F. Bugges "Den norske Statstelegrafs Grundlæggelse og Vekst" kan det bla leses: "Det vil af Fremstillingen sees, at Den norske Statstelegraf lige fra dens Grundlæggelse er bleven udviklet efter en fast Plan til Fremme for Landets Næringsveie [...] fornemmelig er det Hensynet til Fiskeriene, som man særskilt har haft for Øie, og som har krævet de største Offre. De kræve særskilte Linier, tildels langt udenfor de store hovedrouter, ofte i det kostbareste Anlægsterræn eller med de endnu kostbarere Kabler."

I Vardø holdt Postvesenet og Telegrafvesenet fra 1870 og frem til 1897 til i samme bygning i Festningsgaten i sentrum av Vardø. Samarbeidet mellom de to kommunikasjonsetatene manifesterte seg også i at en og samme person var både telegrafbestyrer og postmester. Denne ordningen ble avvirket, i tråd med økende trafikk og en tiltagende profesjonalisering av begge etater. Postvesenet flyttet ut i 1897, mens Telegrafverket forble i Festningsgaten frem til 1944 da den ble rammet av to fulltreffere under det store russiske bombeangrepet 23. august og bygningen brant ned. Etter krigen var telegrafens historie i Vardø sammenfallende med telefonens.

Telefonen

Det statlige Telegrafverket fikk allerede i 1881 i lovs form enerett på å drive telegrafi og telefoni på tvers av kommunegrensene. Dette prinsippet stod ved lag frem til oppmykningen av telemonopolet på midten av 1980-tallet. Kommunene kunne imidlertid gi private selskaper konsesjoner til å drive telefoni innenfor grensen til den enkelte kommune, noe de i stor utstrekning også gjorde. Følgelig var det derfor – grovt sett – Telegrafverket som drev forbindelseslinjene mellom de lokale nettene, mens private operatører drev innenfor hver enkelt kommune. Skulle man ringe utenbys, måtte Telegrafverket inn i bildet.

Telefonen kom også til Vardø på privat initiativ. Vi vet ikke når det skjedde, men i 1905 virket en privat telefonforening – uten konsesjon – innen byens grenser. I 1908 var telefonlinjen mellom Kiberg og Vardø fullført, og i 1921 linjen mellom Berlevåg og Vardø. Dette var linjer som forbandt byen med riksnettet, og var dermed Telegrafverkets ansvar. I 1918 ble Vardø-telefonen, med sine 100 apparater, innløst av Telegrafverket. Siden har de

vært eneleverandør av teletjenester i Vardø såvel som i resten av landet inntil telemonopolet ble opphevet i 1998.

Telefonsentralen holdt fra 1918 til i samme bygning som telegrafen, dvs. i Festningsgaten, og ble dermed samme skjebne til del under flyangrepet i 1944. Julaften samme år ble stasjonen provisorisk gjenopprettet i et privathus. I oktober året etter kunne den flytte til Grand Hotell hvor telegrafverket fikk leie 130 m² i 2. etasje. Her forble den frem til fellesbygget for post og telegraf stod ferdig senhøstes 1963.

I nybygget rådet Telegrafverket over hele 2. etasje til kontorer, skranke, ekspedisjons-, automat- og transmisjonsrom. I 3. etasje ble det innrettet to leiligheter for bestyrer og automattekniker. I kjelleren fantes verkstedlokaler og reserveaggregatrom. På midten av 1970-tallet ble Vardø nedlagt som telegrafstasjon og gikk over til å bli base for Vadsø. Nedbemanningen strakte seg fra 1993 til -97 og hadde sammenheng med økende grad av automatisering og fjerndrifting. Krav til lønnsomhet og økt effektivitet innvirket også på nedbemanningen. Alt i alt er Vardø sentral redusert fra en publikumsrettet fullservice-institusjon med en rekke ansatte til å bli en helautomatisert og fjerndriftet sentral. Teletjenester er mer etterspurt enn noensinne, men krever mindre og mindre bemanning.

Vardø radio

I 1906, kun få år etter at Marconi eksperimenterte med trådløs telegrafering over den engelske kanal, ble det andre trådløse sambandet i verden som inngikk som en permanent del av telegrafnettet innviet i Sørvågen i Lofoten. Norges første kystradiostasjon, som kunne kommunisere direkte med skip i sjøen, ble opprettet samme sted i 1908. Kystradiostasjoner skulle bli en av Telegrafverkets mest samfunnsviktige driftsformer. Norges nordligste stasjon, med hele Nordishavet som virkefelt, kom til å ligge i Vardø.

Vardø radio ble oppført på festningens grunn i 1923, med en moderne 1 kW rørsender for telegrafi og telefoni. Stasjonen kunne uten vansker høres både på Svalbard, Jan Mayen og Bjørnøya foruten i Sverige og Finland. Den fikk en fremtredende plass blant kystradiostasjonene, så viktig som den var for Ishavs- og Kvitehavsfangsten. Sommeren 1940 ble stasjonen forsøkt bombet av et tysk fly, men flyet ble på handlekraftig vis beskutt fra Vardøhus festning som fremdeles var på norske hender, og ødelegelser ble avverget. Stasjonen er fortsatt i drift, og fyller i dag to viktige funksjoner: deltagelse i sjøredningstjenesten og ekspedisjon av teletrafikk.

Dagens bygning, tegnet av Kjell Lund og Nils Slaatto Arkitekter ANS v/Nils Slaatto og Helge Krafft, ble oppført i 1966-67, og utvidet på 1980-tallet. Bygningen ligger på en forblåst morenerygg sør for Vardøhus festning, oppført i plasstøpt betong over en kvadratisk plan. I Lund og Slaattos språkbruk ville den kalles en pagg, dvs. en konsentrert blokk med stor kraft, et motiv vi ofte finner igjen i deres 60-tallsarkitektur. Huset var ment å stå ubehandlet, men ujevnt støpearbeid førte til at eksteriøret ble sandsparklet og malt. Vardø radio var nylig truet av nedleggelse men er nå sikret fortsatt drift. Skipstrafikk langs norskekysten øker for tiden som følge av økende russisk petroleumsvirksomhet og Kystverket skal etablere en ny trafikkentral for å overvåke trafikken. Sentralen, som blir samlokalisert med Vardø radio, skal være i drift i 2007. Dette innebærer en stor ombygning av dagens sentral, etter tegninger av arkitektkontoret Atelier 2 AS i Alta. Forsvaret vil imidlertid fortsatt eie grunnen.

Norges bank

Å drive handel med klippfisk krevde mye kapital. Fra man kjøpte fisken tok det gjerne lang tid før man fikk solgt den på det europeiske markedet, og ofte enda lengre tid før man mottok fortjenesten. Og kapital var det lite av i "nybyggerlandet" Finnmark. Selv om Vardø fikk spare-

Norges Banks første tilhold i Vardø var i en typisk Vardø-gård oppført i 1893. Foto: Norges Bank.

Norges Bank i Vardø flyttet i 1961 inn i nye lokaler tegnet av Klingenberg & Klingenberg og Kristoffer Lange. Foto: Norges Bank.

bank i 1882, hadde den ikke nok kapital til å kunne bistå byens eksporthandel. Mange oppkjøpere var derfor beroende på en såkalt konsignasjonskreditt. Dette innebar at ett og samme firma – gjerne i Hamburg – opptrådte både som långiver og kommisjonær for salget, og følgelig fikk hånd om brorparten av fortjenesten.

For å bedre kredittvilkårene opprettet Norges Bank, etter sterkt påtrykk fra byens næringsdrivende, en avdeling i Vardø i 1900. Bankens første tilhold var i en typisk Vardø-gård, oppført i panelt tømmer i to etasjer, kjøpt av banken i 1901 for 10.000 kroner. For å kunne bli et hensiktsmessig banklokale måtte den ominnredes kraftig og bl.a. utrustes med ildfast hvelv. 1. etasje var i bruk som bank, mens leiligheten ovenpå ble leiet ut. Banken ble, som store deler av byen forøvrig, ødelagt under bombingene av Vardø og Vadsø 23. august 1944, og bare det brannsikre hvelvet stod igjen.

Nytt provisorisk bankbygg stod ferdig i Grønnegaten 4 i 1946. Det var et ferdighus fra Trondheim, tegnet av arkitekt Claus Hjelte. Banken holdt til i det toetasjes hovedvolumet, mens en tilbygget enetasjes fløy rommet leiligheter for direktør og vaktmester.

Først i 1961 kunne banken flytte inn i nye, tidsmessige lokaler på sin opprinnelige tomt. Det nye bygget var resultatet av en lukket arkitektkonkurranse som ble vunnet av arkitektene Klingenberg & Klingenberg og Kristoffer Lange. Planløsningen har svært mye til felles med Norges Banks avdeling i Kristiansund fra 1943-52 (ark. Eivind Moestue og Ole Lind Schistad).

Banklokalet rommet en mesaninetasje, slik at bygningen kunne romme dobbelt så mange funksjonærer hvis det skulle tillegges avdelingen nye arbeidsoppgaver i fremtiden. Bygningens opprinnelig kledning ble senere skiftet ut med tegl. Bygningen er foreslått fredet sammen med fire andre av Norges Banks nyere avdelingsbygg, bl.a. i Stavanger.

Høsten 2000 ble det besluttet å legge ned flere lokale avdelinger av Norges Bank, bl.a. Vardø. Dette fordi sentralbankdepottjenestene kunne ivaretas på andre og mer kostnadseffektive måter. Av distriktpolitiske årsaker ble imidlertid Norges Banks sentralbord og visse arkivtjenester lagt til Vardøs avdeling for å sikre en videreføring av driften. Norges Banks tidligere kjernefunksjoner blir altså i dag ivaretatt av private banker i Vardø, mens moderne telekommunikasjon har gjort et sentralbord geografisk fristilt.

Vardøhus. Foto: Forsvarets mediesenter.

Forsvaret

Haakon V Magnusson, som regjerte mellom 1299 og 1319, huskes for å ha etablert Akershus festning, og for grensefestningene Båhus i syd (i dag på svensk jord) og Vardøhus i nord. Vardøhus festning ble etablert for å ivareta norsk overhøyhet i Finnmark og på Kola, og for å verne den økende norske fiskeværbosettingen i Vardø mot kareliske plyndringstokter. Dette var nok også hensikten med de to senere utgaver av festningen, som ble nødvendige dels pga. nyere våpenteknologier, dels fordi de gamle hadde forfalt "beyond repair".

Dagens festning, som ble anlagt i årene 1734-38, hadde allerede på 1820-tallet langt på vei utspilt sin fortifikatoriske rolle på grunn av utviklingen av nye stridsmidler. Den ble imidlertid beholdt som unionssymbol, senere norsk suverenitetsmarkør. Festningen ble også brukt som basis for politimyndighet overfor fremmede fiskere. Bygningsmassen på festningen var lite endret siden 1700-tallet. Både kommandantboligen, krutthuset, magasinet, brønnen og delvis soldatbarakken ("Slaveriet") var fra opprinnelsestiden, og også de andre bygningene hadde høy alder. Dessuten var det svært trangt innenfor vollene. Da det i 1905 ble forlagt en større nasjonal styrke på Vardøhus, viste den gamle brakken seg helt utilstrekkelig og en ny ble bygget utenfor vollene.

I 2001 forelå *landsverneplanen for Forsvaret* som definerte omkring 5% av Forsvarets bygninger og anlegg som bevaringsverdige. I en særstilling innenfor porteføljen finner vi de nasjonale festningsverkene, deriblant Vardøhus, som lenge har hatt status som administrativt fredet. Statusen som bevaringsverdig hindrer ikke festningen i å gjøre tjeneste som flagg- og saluttstasjon for Sjøforsvaret. Den holder seg også med egen kommandant og fire vernepliktige soldater. Foruten å ivareta de protokollære funksjoner tar festningen imot besøk, bl.a. i et museum innrettet i den gamle soldatbarakken.

Forsvarets viktigste installasjon i Vardø er imidlertid den store GLOBUS II-radaren som driftes av Forsvarets stasjon Vardø. Radarantennen er omgitt av en radom (kuppel) med en diameter på hele 35 meter, noe som gjør den til et landemerke på Vardøya. Radaren er den eneste i sitt slag i verden, med svært avansert teknologi. Globus II er et samarbeidsprosjekt mellom Norge og USA, representert ved henholdsvis Forsvarets etterretningstjeneste og US Air Force Space Command. Radaren bidrar først og fremst til å løse oppgaven til Forsvarets stasjon Vardø, som er å kartlegge bevegelser i luftrommet nord og øst av Vardø. Ellers kan den fremskaffe alle typer etterretninger fra området innen radarens virkefelt og spore og

Globus II radaren i Vardø. Foto: Nasjonale Festningsverk.

artsbestemme menneskeproduserte legemer i baner i verdensrommet. Blant annet ytes det bidrag til norske forsknings- og utviklingsmiljøer som er knyttet til aktiviteter i rommet. Uansett formål representerer radarens høyteknologi det ene ytterpunktet i Forsvarets nærvær i Vardø, mens det andre naturligvis er festningen med sine vollkanoner fra 1820-tallet. At Vardøhus fortsatt var en operativ festning i 1905, forteller sitt om den militære teknologiens utvikling i løpet av de siste hundre årene.

Stavanger

I løpet av 1800-tallet forvandlet Stavanger seg fra å være nærmest et lite strandsted til å bli en av landets ledende industribyer. I første halvdel av århundret bunnet veksten dels i en omfattende seilskipsnæring, dels i det enormt rike sildefisket. Omkring 1870 avtok sildeforekomstene, og på 1880-tallet ble også skipsfarten hardt rammet av verdenskonjunktorene. Symptomatisk for byens tilstand på denne tiden var at alle byens største rederier og handelshus gikk konkurs i løpet av 1880-årene. I slutten av 1880-årene kom byen likevel over i en ny vekstperiode, nå med hermetikkindustrien som hovedmotor. I løpet av få tiår ble fiskehermetikkk fra Stavanger et av landets viktigste eksportprodukter.

Skipsverftene var ikke mindre viktige. Ved inngangen til 1900-tallet hadde Stavanger et av Norges største industrielle skipsverft som også var byens største arbeidsplass. Byens store seilskipsflåte var erstattet av landets 3. største dampskipsflåte.

Man kunne tenke at en så fremgangsrik by ville speile sin rikdom i et storbypreget sentrum, men det var ikke tilfelle.

Byggetradisjon og bevisst politikk, både fra kommunen og finansinstitusjonenes side, gjorde at Stavanger også i tiden etter bybrannen i 1860 stort sett fortsatte å bygge småhus i tre. De institusjonene vi skal følge gjennom århundret har imidlertid holdt seg til murbygninger.

Postvesenet/Postverket/Posten Norge

Stavanger har hatt poståpneri siden 1652, men det var først i 1891 at Postvesenet kjøpte en egen bygning til formålet. Bygningen sto på hjørnet av Kirkegaten og Øvre Holmegate og var en av få murgårder i byen på dette tidspunkt. Den var sannsynligvis tegnet omkring 1860 av byens dengang eneste faglærte arkitekt, C. Fredrik von der Lippe. I 1905 huset bygget både postkontoret og telegrafstasjonen. Denne første postgården i Stavanger eksisterer fremdeles, men er påbygd med mansardtak.

Stavanger var i sterk utvikling ved århundreskiftet, og postmengden økte dramatisk med en firedobling fra 1892 til 1904. Dette medførte at lokalene fort ble utilstrekkelige. I 1903 ble det fremmet følgende klage: "Brevafdelingens rum er altfor små og ubekvemme og derved uskikkede til at sikre en betryggende ordning med ind- og udgående posters ekspedition. Gårdspladsen tæller kun nogle få kvadratmeter, således at den endog er for liden til, at postvognen kan kjøres ind og ud. Budværelse har måttet indredes i kjælderetagen, og budene har, støttet af deres læge, anket sterkt over rummets mangler i sanitær henseende. Garderobrum mangler aldeles. Der er endvidere ikke plads til indredning af toldekspedition for pakker, til anbringelse af postbokser eller til bolig for en vagtmester."

I 1907 ble Alexander L. Kiellands barndomshjem ved Breiavatnet revet for å gi plass til byens nye postgård. Den nye postgården var tegnet av bergensarkitekten Jens Z. M. Kielland og ble tatt i bruk i 1911. Den ble oppført i mur i to etasjer med gavloppbygg og kobbhus på taket, med buet grunnplan som raskt ga den tilnavnet “bananen”. Bygningen hadde “jernbetonggulver”, dvs. støpte dekker, noe som er en meget tidlig anvendelse av denne teknikken. Stilen må defineres som enkel nordisk nybarokk, der den skulpturelle detaljeringen er begrenset til hovedinngangspartiet. Bygningen var vesentlig større enn forløperen, og stod nok i et rimeligere forhold til postmengdene ved dette landets fjerde største posthus. Bygningen rommet postkontor, telegraf og i tillegg kontorer for tollvesenet. Den hadde i alt seks brannfrie hvelv og alle moderne bekvemmeligheter som innlagt gass, sentraloppvarming, ventilasjonsapparat, bad, W.C. m.v.

Posthuset i Stavanger. Copyright Riksantikvaren.

Alle var imidlertid ikke like overbevist om husets egnethet. Postmesteren skriver: “Det gamle Kiellandshuset ved Bredevannet var dessverre revet og den deilige hagen rasert. Her var det bygd et nå nesten ferdig posthus. Det lå som et åpent sår i byens ansikt. Jeg kom heldigvis tidnok til å hindre det prosjekterte bygg av en hestestall med avløp til Bredevannet. Jeg fikk i stedet laget bilgarasje i kjelleren. Stavanger ble således tidlig utstyrt med dette tidsmessige befordringsmiddel så også pakkeposten kunne kjøres rundt til mottagerne. I øvrig var posthuset i det hele tatt altfor lite, og jeg måtte med en gang begynne med endringer. Det holdt jeg på med i lange tider under stadig kamp med poststyret, som alltid syntes jeg var for flott.”

Posthuset fra 1911 var et synlig uttrykk for at Postverket var i ferd med å vokse seg ut av sine tidligere rammer. Postverket gikk over i en ny fase preget av sterkere profesjonalisering og med en tydeligere plass i lokalsamfunnet. I takt med økende postmengder synes det å ha vært

et mål for Postverket å få egne, funksjonsbygde lokaler, fremfor å være leietagere. Bygningen var i bruk som postkontor frem til åpningen av neste generasjon posthus i 1972. Deretter ble den revet pga. store bygningsmessige skader, og tomten innlemmet i parken ved Breiavatnet. Stavangers tredje hovedpostkontor var et ytterligere uttrykk for byens stadige vekst og de jevnt økende postmengdene. Bygget er tegnet av arkitektfirmaet Tønning & Øglænd og oppført i 1972. Det må med sin rektangulære bygningsform og rasterfasade sies å være karakteristisk for senmodernismen i norsk arkitektur.

Posten tok i 2001 det samme grep som i Vardø. Postgården ble solgt til et eiendomsselskap. Lokaler for Stavanger postkontor og Stavanger sentrum distribusjon leies så tilbake av eiendomsselskapet. I tillegg er Posten representert med flere “Post i Butikk”- løsninger i Stavanger.

Tollvesenet

I 1905 holdt tollvesenet i Stavanger til i en tollbod tegnet av Christian Heinrich Grosch i 1840. Det gamle bygget stod i en særstilling på flere måter. Dels i egenskap av å være det første statlige bygg oppført i Stavanger siden tidlig middelalder, og dels fordi det var tegnet av samtidens viktigste norske arkitekt. Det var også et av svært få murhus i trehusbyen Stavanger.

Det var altså Tollvesenet som innledet det statlige byggeriet i Stavanger. Dette må ses i sammenheng med at toll dengang var en av statens hovedinntektskilder. Tollvesenet var derfor en viktig og begunstiget etat. Med den sterkt økende sildeeksporten fra Stavanger var det nødvendig med en funksjonsbygget tollbod, og det var naturlig å gjøre dette til et representativt sete for den viktige statsetaten.

Tollboden i Stavanger. Tegnet av Christian Heinrich Grosch i 1840. Foto: Mariane Høstmark Tveter. Copyright Riksantikvaren.

Den strengt symmetriske senempirebygningen er oppført i 1 1/2 etasje på en meget høy sokkel som ga rom for en stor pakkhuskjeller. Fasadene er oppført i pusset tegl. En dobbeltløpet trapp leder opp til hovedetasjen.

Til tross for utvidelse med et pakkhus i 1859-60 hadde tollboden mot slutten av århundret fått for liten kapasitet. Det ble derfor besluttet å oppføre en ny tollbod på den andre siden av Vågen etter tegninger av bergensarkitekten Schak Bull. Tollboden som består av en to og en halv etasjes kontorbygning og en lavere pakkhusbygning var innflyttingsklar i 1907.

Den nye tollboden i Stavanger ble tegnet av Schak Bull og var innflyttingsklar i 1907. Copyright Riksantikvaren.

Tollboden fremstår i en variant av jugendstil, med utgangspunkt i et forenklet nyromansk stiluttrykk. Bygningen består av ulikartede volumer, der bare enkelte fasadepartier er symmetrisk bygget opp. Den pussede teglbygningen hviler på en tung sokkel av hugget stein, en materialbruk som videreføres i inngangsportalene. Vindusomramningene er enkelt artikulert med rød tegl, og samme materiale går igjen i den romanske gesimsen.

Bygningen hører til en gruppe tollboder fra omtrent samme tid: Ålesund (ark. Karl Norum, 1907), Trondheim (ark. Karl Norum, 1910) og Bodø (ark. S. Wiese Opsahl, 1920). De fremstår alle som gode eksempler på at den nye staten trosset svake finanser og fant rom for vakre og påkostede bygninger.

Bygningen fra 1907 tjener stadig som tollsted, mens tollpakkhuset er bygget om til restaurant. Den gamle tollboden fra 1840 er i dag kommunal eiendom og brukes som representasjonslokaler for Stavanger havnevesen.

Telegrafverket/Televerket/Telenor

Stavanger fikk telegraf allerede i 1857, bare to år etter at den første telegraflinjen ble åpnet mellom Christiania og Drammen. Telegrafstasjonen var innkvartert i private gårder inntil den fikk mer permanente lokaler i den nye postgården i 1911.

Telefonen gjorde sitt inntog gjennom et privat initiativ også i Stavanger. Stavanger-Telefonen ble etablert så tidlig som i 1881, da telefonen som oppfinnelse bare var ca. 6 år gammel, og kun et år etter at telefonen kom til Norge. Forretningen ble til å begynne med drevet privat. I 1911 ble den kjøpt av Stavanger kommune, som året etter overdro den til aksjeselskapet AS Stavanger Telefonforretning.

Telefonforretningens hovedsentral holdt lenge til i børsbygningen i Stavanger, men i 1905 var den flyttet til leide lokaler i Kirkegaten 3. Mens Telegrafverket i 1905 leide lokaler av Postvesenet, holdt altså telefonforretningen til i private, leide lokaler. Telefonforretningen besørget innenbys trafikk og Telegrafverket stod for forbindelsen med riksnettet.

Huset til Stavanger Telefonforretning i Kannikgaten 17 ble oppført 1938, og var tegnet av arkitekt Gustav Helland med Sverre Brandsberg-Dahl som assistent. Det var et av de mest fremtredende bygg i Stavanger på denne tiden, både i størrelse, arkitektonisk kvalitet og beliggenhet. Bygningen var preget av et fint samvirke mellom pussete hvite veggflater og røde teglvegger. Senere ruvende påbygg i betongelementer har dessverre fratatt bygningen en del av dens monumentale virkning.

Gården ble solgt i 2002, men Telenor er fortsatt inne som leietager i en mindre del av bygningen som for tiden bygges om til leiligheter. Også Telenors øvrige bygningsmasse i Stavanger er solgt. Etaten har samlet hele sin virksomhet i et leid bygg på Forus, hvor overskuddslokaler fremleies.

Stavanger radio var en av de mest spektakulære av telegrafverkets installasjoner i tiden rundt 1905. Det var et nasjonalt prestisjeprojekt som skulle skaffe den nye nasjonen en tidsmessig forbindelse med landet som så mange nordmenn hadde utvandret til, Amerika.

Den første transatlantiske telegrafikabelen var lagt så tidlig som i 1866, og antallet kabler økte raskt. Det var likevel dyrt å sende telegrammer over dette nettet, og med det store omfang i trafikken mellom Norge og Amerika var det snakk om betydelige utgifter. Norge hadde derfor god grunn til å prøve ut en rimeligere løsning, og i

1912 ble telegrafdirektør Thomas Heftyes forslag om en transatlantisk radioforbindelse vedtatt. En radiostasjon ville koste mindre enn tiendedelen av hva en egen sjøkabel ville koste. Dessuten hadde en slik stasjon stor kapasitet som kunne utnyttes til inntektsbringende transittrafikk.

At ambisjonen var å få forbindelsen operativ innen 17. mai 1914, 100-årsjubileet for Grunnloven, understreket oppgavens nasjonale proporsjoner. Det gjorde også valget av Kristiania-arkitekten Ole Sverre, som sammen med Arnstein Arneberg gis æren for å ha introdusert den nasjonale nybarokken i norsk arkitektur.

Lokaliseringen på vestkysten av Norge ga seg selv, både fordi avstanden måtte være kortest mulig, og fordi radiosignalene i minst mulig grad skulle gå over land. Sender- og mottagerstasjon måtte oppføres på to atskilte steder for ikke å forstyrre hverandre. Senderstasjonen ble plassert på Ullandhaug like utenfor Stavanger, mottagerstasjonen på Nærland i Nærbø kommune. Byggarbeidet ble påbegynt i 1913 og bygningene stod ferdige i september 1914.

Selve stasjonsbygningene var ganske like; rektangulære, sluttete volumer kledd med råkoppgrenitt (granittblokker med røft tilhugget overflate) og med høye, skifertekkede tak, foruten et sekskantet akkumulatorhus med samme fasadeuttrykk. Den tilliggende funksjonærlandsbyen på Nærland bestod av et tun med fem panelte trebygninger i nasjonal stil, med sluttete former og høyreiste tak.

Det tekniske utstyret ble imidlertid forsinket. Rett før utstyret skulle skipes fra Marconi-kompaniet i England falt skuddene i Sarajevo, og skipet gikk isteden til Egypt. Senderen på Ullandhaug kom derfor i drift først i 1919. Gnisten som bar morsesignalene gjorde stasjonen til landets kanskje mest støyende arbeidsplass, og ga den tilnavnet *Eterhavets skrekke*. Radiostasjonen var allikevel en suksess i flere år. Ikke bare gikk så godt som alle telegrammer mellom Norge og Amerika over Stavanger radio, men også mye trafikk fra Sverige, Danmark, Finland og Polen. På slutten av 1920-tallet ble likevel først Nærland og deretter Ullandhaug faset ut til fordel for hhv. Fornebu og Jeløy radio.

Ullandhaug-senderen rommet fra 1936 til 1982 Stavanger mellombølgekringkaster. I 1987 ble senderhuset innredet til TV-studio for NRK Rogaland, noe det stadig brukes som. Nærland ble etter utfasingen brukt som sanatorium, men under annen verdenskrig brukte Luftwaffe stedet som lytte- og peilestasjon. Etter krigen ble det brukt som bosted for evakuerte fra Sørøya i Finnmark, siden

som institusjon for psykisk utviklingshemmede. I stasjonsbygningen drives det i dag Steinerskole, mens Telenor driver et lite museum i den sekskantede akkumulatorbygningen. Direktørboligen og messebygningen er de eneste bygningene fra funksjonærlandsbyen som fortsatt eksisterer. Førstnevnte brukes av Nærland Gjestegård, mens messebygget er bibliotek for Rogaland Høgskole.

Norges Bank

Da Norges Bank ble etablert i 1816, var Stavanger ennå en ganske liten og økonomisk ubetydelig by. Men frem mot midten av århundret økte skipsfarten og sildefisket sterkt, og situasjonen var dermed langt på vei den samme som i Vardø. Formannskapet anmodet Norges Bank om å legge en filial til byen, men dette ble avslått flere ganger. Først etter at Stortingets bankkomité hadde engasjert seg kom det til en løsning, og Stavanger-avdelingen ble etablert i 1852. Banken førte en uvanlig omskiftelig tilværelse gjennom sine ca. 150 år i Stavanger, med hele ni domisiler. I perioden 1895-1914 holdt den til i en 1880-talls murgård, Skagen 6. I 1914 flyttet banken så til egne lokaler, idet den overtok Laugmannsgaden 1, på hjørnet av Kongsgaden. Gården, oppført som kombinert bolig og kontor for skipsreder Thomas S. Falck, var tegnet av arkitekt von der Lippe og oppført i 1875. Den nyromanske bygningen hadde noe av det uinntagelige preg som bankarkitekturen dengang synes å ha tilstrebet, med sine referanser til romansk borgarkitektur. Banken holdt til her helt frem til 1959, da bygningen måtte rives som følge av soppangrep, og avdelingen flyttet til midlertidige lokaler.

Norges Banks Stavanger-avdeling tegnet av Louis Kloster var innflyttingsklar i 1964. Foto: Morten Stige. Copyright Riksantikvaren.

I 1964 kunne banken så flytte inn i eget hus, det første som var bygget spesielt for formålet. Det nye bygget for Norges Banks Stavanger-avdeling var resultatet av en arkitektkonkurranse med hele 59 bidrag. Den ble vunnet av den unge Stavanger-arkitekten Louis Kloster. Med dette bygget tok Norges Bank definitivt steget over i modernismen. Det uinntagelige preget som hadde kjennetegnet de tidligere bankbyggene var forlatt, til fordel for et tilsynelatende lett og transparent bankbygg med fasade i glass og aluminium. Sikkerhetskravene behøvede ikke lenger å visualiseres i arkitekturen gjennom en massiv og kompakt byggemåte, de var ivaretatt med moderne tekniske hjelpemidler.

Bygningen rommer ialt syv etasjer, hvorav to ligger under gatenivå. Banksalen opptar to fulle etasjer mot Domkirkeplassen og har en innskutt mesanin over personalets arbeidsområde. Bærende konstruksjoner er i armert betong, mens fasadene er såkalte "curtain walls", uten bærefunksjon.

Avdelingskontoret brøt med tidligere bankbygg når det gjaldt formspråket. Ønsket om kvalitet og representativitet ble likevel ivaretatt, selv om materialbruken er enkel, nærmest spartansk. Synlige veggflater i betong er som regel

prikkhugget, lettvegger og fast innredning er utført i massiv japansk eik. Fast innredning og en del av lysarmaturen er spesialtegnet til bygningen. Bygningen er et av hovedverkene i norsk 60-tallsarkitektur, og ble da også belønnet med flere priser: Naturbetongprisen (1965), Aluminiumsprisen (1972) og det høythengende Houens fonds diplom (1975). Bygningen fremstår med en uvanlig høy grad av opprinnelighet, og Riksantikvaren har fremmet fredningsforslag for den.

Norges Bank har overlatt sin virksomhet i Stavanger til selskapet Norsk Kontantservice AS, hvor bl.a. Norges Bank er deleier. Det førte til at bygningen i 2004 ble solgt til Stavanger kommune som skal bruke den som hovedkvarter for markeringen av kulturhovedstadsåret 2008. Etter ranet av Norsk Kontantservice AS 5. april 2004, der en politimann ble drept, har selskapet valgt å flytte sin virksomhet bort fra Stavanger sentrum.

Forsvaret i Stavanger

I 1905 var Stavanger i militær forstand en ganske ubevoktet by. Innseilingene til flere av de andre større byene ble voktet av et for sin tid sterkt forsvar i form av nyere kystartillerianlegg som i hovedsak ble etablert på 1890-tallet. Hæren var den eneste våpengren som var representert i

Jåtå i Stavanger hvor Forsvarets fellesoperative hovedkvarter og NATO- kvarteret Joint Warfare Centre holder til. Foto: Forsvarets mediesenter.

Stavangerområdet med ekserserplassen Maldesletten (fra 1934 Madlamoen), som ligger noen kilometer øst for Stavanger sentrum. Bebyggelsen var for det meste fra perioden da ekserserplassen ble anlagt i 1871. Den besto av enkle stenderverksbarakker og latriner for offiserer og menige, staller, proviantboder, kjøkken, verkstedbygninger, vognskur m.v. Plassen var sommerøvingssted, og bebyggelsen var derfor ikke oppført med tanke på vinterbruk. Av den opprinnelige bebyggelsen er svært lite tilbake.

I dag ligger Sjø- og Luftforsvarets felles rekruttskole, KNM Harald Haarfagre, på Madlamoen. Dette er Forsvarets største avdeling hvor det gis grunnleggende soldatopplæring til vernepliktige.

Tyskerne forsterket kystforsvaret av Stavanger betydelig og bygget og videreutviklet et stort antall både leire og anlegg i og rundt Stavanger. Blant de viktigste anleggene som fortsatt er i militær bruk er marineetablissement Hundvåg/Ulsnes, Vatneleiren og flyplassene Sola Sjø og Sola Land, sistnevnte også som eksponent for NATO-oppbyggingen i etterkrigstiden.

Det viktigste militære etablissement innenfor Stavangers kommunegrenser i dag finner man på Jåttå noen kilometer syd for Stavanger sentrum. Her holder Forsvarets fellesoperative hovedkvarter (FOHK) og NATO-kvarteret Joint Warfare Centre (JWC) til under samme tak. Jåttå var opprinnelig et tysk krigshovedkvarter, som har vært i funksjon som kommandoplass siden 2. verdenskrig.

Kristiania/Oslo

Det er en utbredt misforståelse at Norge i 1814 gikk fra en union til en annen. Riksfellesskapet med Danmark tillot på langt nær den samme grad av selvstyre som personalunionen med Sverige. I unionen med Sverige var Norge både formelt og reelt en likeverdig unionspartner, med egen sentraladministrasjon. Unionsavtalen innebar først og fremst et felles kongehus, felles forsvar og felles utenrikspolitikk. Ellers stod det Norge fritt å etablere sine egne institusjoner, noe landet også gjorde. I løpet av de drøyt 90 årene unionen varte, bygget landet opp en hel rekke av de institusjoner vi forbinder med en selvstendig stat.

Med unntak av Norges Bank, som etablerte sitt første hovedkontor i leide lokaler i Stiftsgården i Trondheim, var det i Christiania at de nasjonale institusjonene kom til å ligge. Her ble Det Kongelige Slott bygget i 1849, Stortinget i 1866, Regjeringsbygningen i 1906, Rettsbygningen i 1903, Universitetet i 1852 og Nationaltheateret i 1899, for å nevne noen av de viktigste.

Det var langt på vei tvingende nødvendig av rent praktiske årsaker å reise nye passende lokaler til disse institusjonene; de vokste raskt ut av den rammen som Christianias eksisterende bygninger kunne fremby. For bildet av Norge som en nasjon med selvstendighet og verdighet, må det ha vært overmåte viktig å skaffe representative lokaler til landets sentrale institusjoner. Dette var av vesentlig betydning for det nasjonale selvbildet. Et land hvor det løp høner i bakgården til regjeringskontorene, kunne ikke hevde krav om selvstendighet med den selvsikkerhet som krevdes overfor en unionspartner med stormaktsfortid. Det ligger nær å hevde at det å rydde fjærkre ut av regjeringskontorene kanskje var en vel så viktig opptakt til unionsoppløsningen som den omfattende militære opprustning som fant sted mellom 1890 og 1905.

Christiania by opplevde sterk vekst gjennom 1800-tallet, målt med de fleste parametre. Bare i løpet av perioden 1815-45 vokste byens befolkning med 250 %. I 1825 fantes det i byen kun tre bygninger med mer enn to etasjer mens Christiania i 1905 var en by av moderne leiegårder. Innenfor kvadraturen, som hadde ligget stort sett uforandret siden Christian IVs dager, var "forretningspalassene" vokst frem. Elveløpene, arnestedene for industrialiseringen i Norge, frembød et stort antall fabrikker. Selv om byggeaktiviteten i 1905 ennå lå nede etter det store byggekrakket i 1899, var det mangt ved Christiania som begynte å ligne på en hovedstad.

I de kommende avsnittene skal vi se nærmere på de samme funksjonene som er representert i Vardø og Stavanger, og på et par av de funksjonene som bare finnes i hovedstaden: noen av regjeringens og departementenes tilholdssteder, og Det Kongelige Slott.

Norges Bank

I 1905 holdt Norges Bank fremdeles til i sin første bygning i byen. Den var oppført i 1828 etter tegninger av Chr. H. Grosch – som også var opphavsmann til tollboden i Stavanger. Den pussede teglbygningen er oppført i streng dorisk empirestil, velvalgt med tanke på institusjonen den skulle huse. Bygningskroppen har form av en blokk i to etasjer, med en kraftig midtrisalitt hvor inngangen flankeres av to inntrukne doriske søyler som er med på å bære en klassisk tempelgavl. Bygningen hører til Grosch' første verker, og var så sterkt påvirket av hans danske læremester C.F. Hansen "at det med vår tids forutsetninger og vektlegging av originalitet kan reises tvil om hans selvstendige evner som arkitekt", som det skrives i Elisabeth Seips bok om Grosch.

Norges Banks første bygning i Oslo oppført etter tegninger av Christian Heinrich Grosch i 1828. Foto: Harald Ibenholt. Copyright Riksantikvaren.

Da Norges Bank flyttet over til nye lokaler i 1907 ble den gamle bygningen solgt til Riksarkivet. Riksarkivets behov for mer plass førte til endringer av den eksisterende bygningen og oppføring av en ny fireetasjes magasinfløy mot Revierstredet, tegnet av Henry Bucher. Riksarkivet holdt til i bygningen frem til 1979, etter dette var Norsk Pedagogisk Studiesamling og deretter Nasjonalt læremiddelsenter leietakere.

Våren 2001 besluttet regjeringen at bygningen skal ombygges til lokaler for Norsk Arkitekturmuseum, og at bygningen skal få et tilbygg tegnet av arkitekt Sverre Fehn. Rammesøknaden er i skrivende stund godkjent av Riksantikvaren. Bankbygningen vil til noen grad bli tilbakeført etter tegninger til Grosch, og det vil bli satt opp en ny utstillingspaviljong i hagen. En mur vil omslutte konstruksjonen mot Nedre Slottsgate og Myntgaten. Det er arkitektens tanke at veggen, bekledd med rådhusvillvin, "vil gli vakkert inn mellom parkens trestammer og virke som en hilsen til Akershus' monumentale festningsmurer".

Norges Bank flyttet sitt hovedsete fra Trondheim til Christiania i 1897. Det ble i den forbindelse arrangert en

arkitektkonkurranse om ny hovedbygning i 1900. I innbydelsen til arkitektkonkurransen ble det stilt krav om bruk av huggen sten i fasadene, og "såvidt mulig" skulle det bare brukes norske materialer. Her såvel som for regjeringsbygningen ser vi altså at det legges føringer om "norskhet". Det seirende utkastet, tegnet av arkitekt J.O. Hjort, må sies å ha innfridd konkurransebetingelsene til fulle. Her er bare norske materialer å se: gråblå larviksyenitt brukt som råkopp på fasaden, sentralkorridoren er i polert, norsk marmor, hallens søyler er i fauskemarmor og rødbeiset furu ses ofte brukt i interiøret. I 1905 var denne nye, større hovedbygningen under oppførelse vis à vis Norges Banks tidligere bygg.

Jugendbygningen gir et uhyre kompakt og monumentalt inntrykk. Med sitt tilnærmet kvadratiske grunnplan à la 1600-tallets donjoner, grove overflater og tårnformede trappehus sender den signaler om bygningens, institusjonens og nasjonens soliditet og uinntagelighet. Det har vært spekulert på om de relativt lave besøkstallene for dagens "beoer", Museet for samtidskunst, delvis kan ha sammenheng med bygningens noe avvisende holdning.

Da Norges Bank flyttet sitt hovedsete til Oslo var det arkitekt J. O. Hjort som vant arkitektkonkurransen om ny hovedbygning. Copyright Riksantikvaren.

Det var altså Museet for samtidskunst som ble lokalisert i jugendborgen da Norges Bank flyttet til neste hovedkontor i 1987. Nasjonalbank og museum for bildende kunst er imidlertid vidt forskjellige funksjonstyper, og bygningen er i sin natur temmelig statisk. Den la derfor ganske rigide rammer for hvilke endringer det var mulig å gjennomføre, og transformasjonen er da også blitt et kompromiss der endel antikvariske kvaliteter er forsaket uten at man har oppnådd spesielt tjenlige utstillingslokaler. Mange mente nok som Svein Hatløy at “her yter arkitekturen motstand. Det neo-klassisistiske skjema, som bygget er forma etter, er tufta på ideal som vår samtid, vår arkitektur og vår kunst har søkt å frigjere seg ifrå.”

Arkitektkonkurransen om Norges Banks tredje hovedsete ble vunnet av Kjell Lund og Nils Slaatto Arkitekter ANS i 1973. Ved ferdigstillingen i 1987 ble bygget karakterisert som et av de mest ambisiøse byggverk i Norge i dette århundre. Bygningen opptar et helt kvartal og er oppført med meget høy kvalitet og presisjon. Bebyggelsen mot gateløpene er holdt i tre etasjer og de eksisterende bygningene mot Kirkegaten og Rådhusgaten er bevart og innlemmet i komplekset. Bebyggelsen langs gateløpene er skilt fra den høyere sentralblokken med gårdsrom og lysgårder. Sentralblokken igjen er delt med to lysgårder som danner buffere mot bygningens absolutte midtpunkt: hvelvet.

Konkurransesprogrammet inneholdt denne gang ingen krav om “norskhet”, men det ble etterlyst en “fleksibel arkitektonisk tilpasning til bevaringsverdige bygninger og bymiljø gjennom utvikling av ett byggesystem for kvartalet som med konstruksjon og tekniske anlegg danner rasjonelle rammer for fri funksjonell disposisjon av de programmerte arealer.”

Ved formgivingen tok arkitektene utgangspunkt i nabobygningenes fasadeuttrykk som preges av sterke relieffvirkninger og detaljrikdom, og valgte å bruke beslektede materialer og markant artikulert detaljering. Om de valgte løsninger skriver arkitekt Kjell Lund bl.a. følgende: “Senmodernistisk abstrakt arkitektur savner ofte, i motsetning til den tradisjonelle regionale arkitektur, sansbar nærhet som gir lyst til å berøre, holde i, kjenne på.”

Tollvesenet

I 1905 var det gått ni år siden Oslo tollkammer tok i bruk sin nye *tollbod*, også kalt Oslo *sjøtollsted*. Den var tegnet i enkel nyrenessansesstil av statens bygningsinspektør Adolf Schirmer. Den tidligere tollboden fra 1790, tegnet av Hans Christian Lind, ble revet da nybygget stod ferdig i 1896. Den nye tollboden ble i sin tid beskrevet som en av verdens vakreste tollbygninger. Deler av bygningens interiør ble ødelagt ved en hardhendt ombygging i 1950, men mye er fremdeles relativt intakt.

Oslo sjøtollsted sto ferdig i 1896 og var tegnet av Adolf Schirmer. Foto: Mittet. Riksantikvarens arkiv.

Bygningen brukes fremdeles av tollvesenet, og er i dag hovedkontor for tollregion Oslo og Akershus. Mye av fortollingsvirksomheten er imidlertid desentralisert til driftsenheter nær bedriftsmiljøer som fortoller mye, bl.a. er en slik enhet samlokalisert med Postens godssenter på Alnabru.

Side om side med tollboden ligger *Stenpakkhuset* som ble bygget i 1846 som lager for den tidligere tollboden. Bygningen ble tegnet av danske Johan Henrik Nebelong og er i dag den eldste på havna i Oslo. Den lå opprinnelig

ved kaikanten, men oppfyllinger i årene 1957-60 har endret situasjonen. Deler av pakkhuset ble revet rundt 1950 da Strandgaten ble utvidet i forbindelse med flytting av havnespor etc.

Stenpakkhuset er en senklassisistisk murbygning med etasjeskiller i tre, utvendig kalkpusset og malt. Dens to etasjer samt loft inneholdt i mange år ekspedisjons- og pakkhusrom. I dag huser bygningen, foruten deler av tollstedets administrasjon og garasjer, også Norsk Tollmuseums utstilling og magasiner. Bygningen ble i 1934 ført på en liste over statlig eide bygninger som anses å være i fredningsklasse, dvs. "administrativt fredet".

Jernbanetollstedet i Schweigaards gate ble bygget i årene 1919-26. Bygningen er i nybarokk stil og tegnet av arkitektene Henry Bucher, August Nielsen og Harald Sund. Grunnflaten er på tre mål og er en av Oslos største. Bygget er oppført i mur med etasjeskiller i armert betong.

Tollbygningen i Schweigaards gate er i dag en funksjonell kontorbygning med et samlet gulvareal på 18 000 m². Foruten noen av Oslo tollsteds avdelinger har Toll- og avgiftsdirektoratet hele sin virksomhet her. Tolllaboratoriet har hatt tilhold her siden bygningen var ny. Norsk Tollmuseum med sine utstillinger og bibliotek holdt til i bygget til 1979 da de flyttet til Stenpakkhuset for å gi bedre plass til Tollskolen, som har vært i bygget siden 1934.

Både Tollboden, Stenpakkhuset og Tollbygningen i Schweigaardsgate er regulert til spesialområde med formål bevaring. Bygningene eies i dag av Entra Eiendom AS og Tollvesenet leier lokalene tilbake. Entra er et statlig heleid eiendomsselskap som ble etablert i 2000. De konkurranseutsatte byggene i Statsbyggs portefølje ble skilt ut i eget selskap. Selskapet har som hovedformål å ivareta statens konkurranseutsatte eiendomsmasse. Det vil si bygg som ligger der private utleierye kan tilby alternative lokaler. Selskapet er heleid av staten og har som hovedformål å dekke statlige behov for lokaler i det åpne markedet.

Postvesenet/Postverket/Posten

Den gamle hovedpostgården lå i Karl Johans gate 14, Wattgården. Gården er oppført etter tegninger av Jacob Wilhelm Nordan i 1858, ble innkjøpt av staten i 1875 og omgjort til hovedkvarter for Postvesenet og Telegrafverket. I perioden 1890-93 stod Nordans sønn, arkitekt Victor Nordan, for en ombygning hvor gården fullstendig endret preg. Fra å være en senklassisistisk, pusset teglbygning i to etasjer gjenoppstod den som en nyrenessan-

segård i fire etasjer, med buet hjørne mot Karl Johans gate/Kirkegaten. Etter en brann i 1902 ble bygningen reparert og ominnredet. Telegrafstyrelsen flyttet ut. I 1905 ble bygningen brukt av Kristiania hovedpostkontor, Rikstelegrafens ekspedisjon og Rikstelefonen. Vinteren 1906-07 fant det sted en ominnredning, hvor flere av postens underkontorer, bl.a. pakkepostens tollekspedisjon flyttet til Departementsgården i Dronningens gate 15. I 1908 ble det innlagt vannklosetter i gården, noe som ennå var meget sjeldent i Norge. Postgården ble solgt da det nye hovedpostkontoret stod ferdig i 1924. Det eneste som er tilbake av gården fra dengang er fasaden. Daværende eier, Den norske Creditbank, valgte i arkitekturvernåret 1975 å rive alt bak fasaden og bygge nytt. I dag er bygningen innredet som kontorer for TV2s Oslo-kontor.

Den gamle hovedpostgården i Oslo var oppført etter tegninger av Jacob Wilhelm Nordan i 1858. Foto: Tarja Koskinen.

Sterkt voksende postmengder og lav funksjonalitet i de gamle lokalene førte til at Postvesenets administrasjon i 1906 besluttet å oppføre et nytt posthus i Kristiania. Konkurransen ble vunnet av arkitekt Rudolf Emanuel Jacobsen, som tilhørte den første gruppen av norske arkitekter utdannet i Sverige.

Bygningen ble påbegynt i 1914, mens annet byggetrinn stod ferdig først i 1924. Med sine opptil 7 etasjer på den 4,7 mål store tomten er den mer enn dobbelt så stor som telegrafbygningen. Ved hovedinngangen er det 32 meter til mønet. Bygningen fremstår i påkostet, nordisk nybarokk stil, med sokkel, gesims og ornamenter utført i huggen granitt. Ornamenterne er utformet dels som kommunevåpen, dels inspirert av norsk treskurd.

Bruken av granitt og den kompakte hovedvirkningen ga Postvæsenets hovedkvarter et nærmest borgaktig preg. Den store ekspedisjonshallens gulv, vegger, søyler og skranke er kledd med norsk kalkstein. En iøynefallende bevegelse i arkitektonisk holdning foregripes i bygningen. Bak den historiserende fasaden finner vi en helt moderne bygning, med støpte dekker i armert betong. Fremtidsrettet er også postgårdens bruk av ikkebærende skillevegger.

Det nye posthuset i Kristiania ble påbegynt i 1914 og var tegnet av Rudolf Emanuel Jacobsen. Foto: Skarpmoen. Copyright Riksantikvaren.

Deler av bygget var båndlagt til Oslos postkontors ca. 1000 medarbeidere. Resten skulle leies ut til bl.a. Poststyret, Handelsdepartementet og sorenskriveren i Aker. Sin størrelse til tross ble Hovedpostgården etter hvert for liten til å dekke Postverkets behov. Avdelingene måtte etablere seg i nye lokaler rundt om i Oslo, parallelt med etableringen av nye underposthus.

Bygningen forble imidlertid hovedterminal for Oslo postdistrikt frem til 1976, da en del funksjoner ble flyttet til den nye Oslo postterminal i Biskop Gunnerus' gate. Bygningen i Dronningens gate endret da navn til Oslo sentrum postkontor. Etterspørselen etter skranketjenester har vært avtagende i vår digitale tid, og den store ekspedisjonshallen ble etter hvert for stor. Kontoret ble derfor lagt ned i mai 2003, og bygningen solgt til Linstow eiendom. Den blir nå bygget om til leiligheter, under navnet "Quadraturen Urban Landmark", primært beregnet på et ungt publikum med en "urban holdning". Gårdens åpenbare arkitektoniske kvaliteter er ivaretatt gjennom en verneklauseul.

Postgirobygget og Oslo Postterminal

Selv hovedpostkontoret skulle bli for lite for de sterkt økende postmengder etter krigen, og kontoret ble en flaskehals i det nasjonale postnett. Postgirokontoret var etablert som Postverkets system for kontobasert betalingsformidling i 1943. Blankettene ble behandlet manuelt, og med opptil en halv million blanketter daglig hadde Postgirokontoret alene et arealbehov på ca. 50.000 m². Stortinget bevilget derfor penger til planlegging av et felles Postgiro- og jernbaneposthus i budsjettet for 1960-61. Det store postgiro- og jernbaneposthuset ble likevel først innviet i 1976. Bygningen er tegnet av arkitektene Rolf

Postgirobygget i Oslo tegnet av Rolf Kristian Krognæs og Odd Borgerud Pedersen ble innviet i 1976. Foto: Tarja Koskinen.

Christian Krognæs og Odd Borgerud Pedersen og oppført med Statens bygge- og eiendomsdirektorat som byggherre. Postgirokontoret og administrasjonen i Oslo postdistrikt flyttet inn i høyblokken, mens brev-, pakke-, bud- og transportavdelingene inntok lavblokken og dannede Oslo postterminal. Høyblokken, som fikk navnet Postgirobygget, var landets største og høyeste enkeltbygg med hele 20 etasjer over terreng. En virksomhet som i 1968 var spredd på seks forskjellige steder i Oslo, var nå samlet under ett tak.

Postgirokontoret fusjonerte med Postsparebanken og dannede Postbanken i 1995. Banken ble solgt til Den norske Bank i 1999, mens Bankenes Betalingssentral (BBS) har overtatt en stor del av det tidligere Postgiro fra 2001. Samme år tok Posten Norge BA konsekvensen av at eiendomsutvikling ikke er en del av selskapets kjernevirksomhet, og solgte Postgirobygget til Entra Eiendom AS for 530 millioner.

Posten betinget seg ved salget en tilbakeleieavtale, og leier etter en omfattende ombygging 7 etasjer for sitt hovedkontor. Resten av bygningen leies ut til bl.a. Aftenposten.

Samlokaliseringen av ialt 11 enheter var begrunnet i behovet for moderne lokaler som er tilrettelagt for nye former for samhandling. Ombyggingen, utført etter tegninger av arkitektfirmaet HRTB AS, innebar bl.a. tilbygning av 7 etasjer, og en tilsynelatende oppsplitting av bygningen i to tårn ved en gjennomgående slissing av fasaden. Ombyggingen ble tildelt Cityprisen i 2004. I juryens begrunnelse heter det bl.a.: "Prosjektet representerer en revitalisering av Oslos bybilde gjennom vesentlige endringer av volum og fasademessig karakter. Bygget framstår i dagens marked som et av de mest attraktive utleieobjekter i Oslo. Det er ingen andre bygg i Oslo som gir leietaker en storbyfølelse som man ellers må reise langt for å få. Dette kombinert med byggets store flater, luftige og lyse interiør, utsikt fra nesten alle etasjer og plasseringer, samt et innbydende inngangsparti, gjør at Postgirobygget til tross for et kraftig fall i leiemarkedet, har gitt gårdeier en god avkastning på investert kapital."

Telegrafverket/Televerket/Telenor

Postvæsenet og Telegrafvæsenet hadde lenge sammenfallende bygningshistorie i Kristiania. Begge etatenes hovedkontorer hadde tilhold i den såkalte Wattgården i Karl Johans gate 14 fra 1868 og frem til de flyttet til egne domsiler på begynnelsen av 1920-tallet. For Telegrafvesenets del må det økende plassbehovet delvis ses i sammenheng med at Telegrafvæsenet i 1901 kjøpte opp det private telefonselskapet i Kristiania. I tillegg kom det en ny bølge av oppkjøp i 1908-09. Den tredje bølgen av oppkjøp begynte ved slutten av første verdenskrig og varte til 1920.

Telegrafvesenets nye bygning var resultatet av en arkitektkonkurranse avholdt i 1916. Den ble vunnet av Magnus Poulsson og Arnstein Arneberg, som også vant konkurransen om Oslo rådhus samme år.

Bygningen er utvendig kledd med finhuggen mørk labradorgranitt med ornamenter. Et fint eksempel på tidens "nasjonale" stil, med utgangspunkt i jugendornamentikk. Innvendig er det brukt norsk marmor i alle trapper og på gulv i fellesarealene. Støpte dekker gjør den moderne og brannsikker. Bygningen skulle bli svært kostbar å bygge, dels pga. fundamentierungsproblemer, dels fordi det er snakk om et meget stort og påkostet bygg. Den fikk imidlertid en overveldende mottagelse i pressen. Bl.a. kunne man lese i Morgenbladet: «Den nye telefon- og telegrafbygning (...) er utvilsomt en av de vakreste bygninger i Kristiania. Den har ikke faat en fri beliggenhet til aapen plads, saa man uhindret ser dens fysiognomi, men staaer man under dens mure og lar blikket følge opefter den diskrete graa arkitektur indtil den rustne skiffer øverst oppe, gir den en stilfærdig tilfredsstillelse, som karakteriserer

Telegrafvesenets nye bygning i Oslo var resultat av en arkitektkonkurranse i 1916 som ble vunnet av Magnus Poulsson og Arnstein Arneberg. Foto: Tarja Koskinen.

den som helt vellykket. Arkitektene Arneberg og Poulsson har med den git byens monumentalbebyggelse et verdifuldt plus.»

Bygningen kom til å samle under ett tak en virksomhet som hadde fått et betydelig omfang. Nærmere tusen mennesker fra 19 avdelinger flyttet inn i dette landets nye nervesenter. De fordelte seg på åtte etasjer: to under og seks over bakken. Bygningen var hovedsete for Telegrafverket i Oslo; Telegrafstyret (det senere Teledirektoratet). Oslo telegraf- og rikstelefon hadde også tilhold her, foruten to automatsentraler for sentrum av byen. I 1966 ble bygningen tilbygget et volum for teknisk utstyr tegnet av arkitekt Nils Holter, sobert tilpasset den gamle bygningen. Dette har fasader i plasstøpt betong med faststøpte betongelementer med grønn labradorstein. Her er det i dag fortsatt en aktiv telefonsentral, mens den gamle delen av bygget for en stor del står ubenyttet. Publikumstjenestene ble avviklet på 1980-tallet, og den siste rest av administrativ virksomhet i bygningen opphørte ved etableringen av Telenors nye hovedsete på Fornebu i 2001. I dag har praktbygningen et vedlikeholdsetterslep og anses langt på vei som en byrde for Telenor.

Akershus festning. Foto: Forsvarets mediesenter.

Hovedproblemet for annen virksomhetsetablering er en mengde kabelføringer, som det antas vil koste nærmere 20 mill. kroner å trekke om. Dessuten representerer deler av inventarene store antikvariske kvaliteter hvis bevaring kan være vanskelig å forene med ny bruk. Byggets sentrale plassering og store økonomiske og tekniske verdi tatt i betraktning, synes det allikevel opplagt at en løsning vil tvinge seg frem.

Akershus festning

Med røtter i den nasjonale storhetstid på 1300-tallet var Akershus festning en naturlig arena for den nasjonale eufori som utfoldet seg i 1905. Riksklenodiet har likevel ikke blitt skånet for inngrep. Flere av 1600-tallets bastioner ble revet for å gi plass til NSBs havnebane på 1910-tallet, og gjennom store deler av etterkrigstiden utgjorde Norges mest trafikkerte veistrekning et støyende og stinkende naboskap til festningsmurene. Heldigvis ble både bane og vei lagt i tunnel, henholdsvis i 1980 og 1990, og kontakten med fjorden er i dag reetablert.

Bygningsmessig så det lenge ut til at Akershus hadde funnet sin form, men i jubileumsåret oppføres det som kalles ISL-bygget, som står for integrert strategisk ledelse.

Bygget blir oppført på nedre festningsområde etter en omfattende utredningsprosess. Dels brukes eksisterende bygningsmasse, men det bygges også et nybygg på ca. 7.500 m² over terreng. Prosjektet er kontroversielt i antikvariske fagmiljøer. Bl.a. forutsetter utbyggingen demolering av levninger av en bastion fra 1600-tallet som lenge har ligget skjult under en eplehave.

Bygnings- og anleggsmassen på Akershus har som flere andre viktige historiske miljøer lenge ligget under for bruk av vedlikeholdsmetoder som ikke har vært tilpasset dens alder og karakter. Omfattende bruk av sementholdig mørtel, akrylbaserte malinger og andre moderne metoder har skapt flere vedlikeholdsproblemer enn de har løst. I dag har gamle vedlikeholdsmetoder kommet til heder og verdighet igjen, og Forsvarsbygg har bygget opp betydelig kompetanse på blant annet vedlikehold av gammelt murverk.

Regjeringen og departementene

I 1905 hadde Norge åtte departementer: Kirke og undervisnings-, justis-, finans-, revisjons-, forsvars-, landbruks-, handels- og industridepartementet, samt utenriksdepartementet som ble opprettet i og med unionsoppløsningen.

Også den gang var departementene spredt på flere lokaliteter i byen. Blant de viktigste var den såkalte *Departementsgården*, som var et av de provisoriene man skaffet til veie da Norge i 1814 ble en egen stat og det norske institusjonelle apparatet lå igjen i København. Navnet var en samlebetegnelse for tre gamle Christiania-gårder som utgjorde nesten et helt kvartal i Kvadraturen. Tollbodgaten 13, en mindre toetasjes bindingsverksgård på hjørnet av Kirkegaten, og Stortingsgården mot Dronningens gate var disponert av Kirke- og undervisningsdepartementet. I den siste av gårdene, Generalitetsgården med hovedfasade mot Prinsens gate, holdt Finansdepartementet til.

Stortingsgården var den eldste av disse gårdene, antagelig bygget omkring 1640 som privatbolig for lagmannen i Christiania. Bygningens senere eier, Christiania Katedralskole, engasjerte arkitekt C.F.F. Stanley til å tegne et tilbygg for skolens auditorium og bibliotek i årene 1799-1802. Stanley ga også fasaden mot Dronningens gate en ny fasong med en tempelgavl båret av fire søyler, antagelig Christianias første større klassisistiske arbeid. Katedralskolens store auditorium var lenge byens mest representative lokale og det var derfor naturlig at salen ble valgt til lokale for Stortinget høsten 1814. Det var her Carl XIII enstemmig ble valgt til Norges konge 4. november 1814. I 1823 ble gården kjøpt av staten og den kunne disponeres av Stortinget i sin helhet. I 1866 flyttet Stortinget til sitt nye bygg og den gamle gården ble disponert av Kirkedepartementet. Gården ble revet i 1912 for å gi plass til Kristianias nye hovedpostkontor, og Stortingssalen ble overført til Norsk Folkemuseum.

Generalitetsgården var også oppført i 1714 som privatbolig. Staten overtok gården i 1760, og den ble embetsbolig for kommanderende general og kontor for Generalitetskollegiet. Senere tjente bygningen i nesten hundre år som tilhold for en rekke regjeringskontorer. Også denne gården måtte vike for hovedpostkontoret, men den ble rekonstruert på Folkemuseet, dog med nyere byggtekniske løsninger.

Forsvarsdepartementet hadde lenge tilhold i Den militære kontorbygning i Myntgaten ved Akershus festning. Bygningen ble oppført i 1834 etter tegninger av ingeniørkaptein Michael Smith Arentz, da som en regulær klassisistisk murbygning i tre etasjer med midtrisalitt formet som tempelgavl. I 1864-65 ble bygningen forlenget vestover etter tegninger av arkitektene Schirmer og von Hanno, men i 1898-99 ble denne delen revet ifbm. forlengelsen av Kongens gate. Til gjengjeld ble det etter arkitekt Chr. Fürsts tegninger tilbygd en vestre fløy langs Kon-

gens gate, samtidig som det ble bygget på en etasje til. Slik fikk bygningen sitt nåværende utseende, med en stor søyleportikus foran hovedinngangen og en tilsvarende portikus ved søndre ende av vestre vegg. Etter annen verdenskrig flyttet Forsvarsdepartementet til lokaler i Storgaten, mens bygningen i Myntgaten ble tatt i bruk som lokale for militære overkommandoer. Senere ble bygningen disponert av Norges Bank.

Justisdepartementet holdt i 1905 til i Rikshospitalets tidligere bygning, en stor murbygning tegnet av Christian H. Grosch og oppført i årene 1826-42. Bygget var en viktig del av det såkalte Empirekvartalet, som måtte vike for det nye regjeringskvartalet på 1950-tallet. Den 70 meter lange bygningen vendte mot Grubbegaten, hadde to etasjer på en høy sokkeletasje og var arrangert strengt symmetrisk omkring en sentral innkjørsel. Portalen mot Grubbegaten hadde sitt forbilde i inngangen til C.F. Hansens Arresthus i København.

Planene for et nytt regjeringskompleks tilsa at bygningen skulle rives i begynnelsen av 1900-tallet, men siden bare sydfloøyen av det nye komplekset kom til utførelse ble bygget stående helt frem til 1954, da dagens regjeringskvartal skulle reises.

Å oppføre helt nye lokaler til regjeringen viste seg å ta tid. Etter mer enn et halvt århundres diskusjon om plasseringen av den fremtidige regjeringsbygningen ble det i 1887 omsider avholdt en arkitektkonkurranse. Først etter en omkonkurranse i 1891 ble arkitekt Stener Lenschow utpekt som vinner med et utkast i nyrenessanses-til med H-formet planløsning. Lenschow måtte imidlertid trekke seg på grunn av sykdom, og prosjektet ble derfor overtatt av Henrik Bull. I Bulls bearbeidelse fra 1901 ble Lenschows H-formige plan opprettholdt, men nyrenessansepreget ble forlatt til fordel for jugendstil i en "nasjonal" fortolkning. Det nasjonale skulle komme til uttrykk med råkopp som fasademateriale og norsk dyreornamentikk i jugendstiltapning. Bestrebelsene ble tydelig verdsatt i samtiden. Da regjeringsbygningen fikk tildelt Houens Fonds premie for god arkitektur i 1907 ble arkitekten berømmet for å ha "grebet virksomt ind i arbeidet for den hjemlige arkitekturs kunstneriske frigjørelse." Bruken av råkoppgranitt ble betegnet som "et betydelig skritt fremover mod en i god forstand national arkitektur" – dette til tross for at råkoppfasader var brukt både i Amerika, Tyskland, Finland og Sverige, hvor det i like stor grad ble sett på som egnet uttrykk for nasjonalromantikk.

Nåværende Finansdepartement tegnet av Henrik Bull og oppført i perioden 1898-1906. Foto: Hermann Christian Neupert. Copyright Riksantikvaren

Av Lenschows opprinnelige storstilte H-formede prosjekt ble bare sydløyen oppført i Bulls formspråk. Resten måtte vente pga. sviktende finanser. Da det omsider ble aktuelt å bygge videre, var jugendstilen forlenget blitt passé. I erkjennelsen av at bygget aldri ville bli fullført etter planene ble nordfasaden fullført med granittforblending i 1978. I dag brukes bygningen av Finansdepartementet.

Regjeringskvartalet

I 1939 ble det igjen avholdt en arkitektkonkurranse om lokaler til regjeringen, og da var det et "kontorbygg for staten" det stod om. Allerede tittelen avdekket at det nå ikke lenger var tale om et signalbygg, men om å løse en oppgave på praktisk vis. Erling Viksjøs utkast ble lagt til grunn da krigen var over. Tomtevalget var imidlertid meget omstridt. Vernekreftene hadde vokst seg sterkere, og kampen om empirekvartalet var ikke over før i 1953. Viksjøs høyblokk stod ferdig i 1959, og statsminister Einar Gerhardsen inntok toppetasjen i en bygning som kunne leses som en manifestasjon av de likhetsidealene hans parti forfektet: Den 15 etasjer høye rasterfasadens vinduer var alle like store.

Den sterkt Le Corbusier-inspirerte bygningen introduserte det radikale høyhuset på norsk, og samtidig også et fasademateriale som skulle vinne stor utbredelse på 1960-tallet - sandblåst naturbetong. En metode hvor et tilslag med dekorativ virkning eksponeres i overflaten. Metoden ble også utnyttet til kunstnerisk utsmykning. I 1990 ble høyblokka påbygget med to etasjer.

Den såkalte Y-blokken ble anlagt i 1970, i henhold til arkitekt Viksjøs reguleringsforslag fra 1970. Også denne ble oppført med fasader i naturbetong og med gavlutsmykning utført av Carl Nesjar etter skisse av Pablo Picasso. Bygningen legger seg over et veianlegg (Henrik Ibsenringen) og antas i dette å være et pioneranlegg i Norge.

Det hittil siste byggetrinn av Regjeringskvartalet, gjerne kalt R5, ligger i Akersgate 59. Det fyller hele kvartalet, og dagslys hentes inn med lysgårder. Det er et anlegg med svært høy utnyttelsesgrad, men i sin kompakthet forholder det seg allikevel hensynsfullt til omgivelsene. Det former seg etter Akersgatens buede løp og forholder seg til den eksisterende bebyggelsens gesimshøyder.

Bygdø Kongsgård. Foto: Væring. Copyright Riksantikvaren.

En av de gamle gårdene (Toga-gården) er inkorporert i komplekset. Videre knytter det an til den gamle regjeringsbygningen gjennom bruken av norsk naturstein (granitt og Fauske-marmor) som fasademateriale. Henvendelsen til høyblokken skjer ved at adkomsten til publikumsfunksjonene ligger i forlengelsen av den gamle lindealléen hvor høyblokkens hovedinngang ligger i motsatt ende.

Kongehusets eiendommer.

Den nye monarken fikk i 1905 disposisjon over Det Kongelige Slott, Bygdø kongsgård, lystslottet Oscarshall og Det Ankerske Palé (som dessverre brant ned under 2. verdenskrig).

Det Kongelige Slott var et produkt av unionen med Sverige. Unionens grunnlov forpliktet kongen til å bo i landet deler av året, og det måtte derfor stilles en bolig til hans disposisjon. Til dette formål tjente en stund Det Ankerske Palé, kjøpmann Bernt Ankers privatbolig som i 1805 var testamentert «til beboelse for den kongelige Familie, saa ofte Norge maatte nyde det held». Paléet var en fornem Christiania-gård, men noe slott var det ikke. I 1822 lot Carl Johan Stortinget forstå at det var behov for en kongebolig som var nasjonen verdig.

Dette ledet til beslutningen om å bygge et slott, med den danskfødte H.D.F. Linstow som arkitekt. Slottet ble oppført i årene 1834 - 1848, og ble til et kompromiss mellom Linstows og regjeringens høye ambisjoner og nasjonens økonomiske begrensninger.

Frem til 1905 tjente Slottet som kongebolig bare når unionskongen befant seg i Christiania, men nå skulle det være kongefamiliens faste bopel. I stedet for separate leiligheter for konge og dronning, ønsket kong Haakon og dronning Maud en felles leilighet for hele familien. Den nye kongeleiligheten ble innredet i bygningens sydvestre del, og da kongeparet flyttet inn i 1907, var det i en tidsmessig bolig med bekvemmeligheter som innlagt elektrisk lys, varmt og kaldt vann og moderne bad med vannklosetter. Med selvstendigheten måtte slottet tilrettelegges også for statsråd, som inntil nå hadde vært holdt i Stockholm. Vaksalen i første etasje ble bygget om til dette formål.

Hver generasjon har siden satt sitt merke på Slottet. Mest dyptgripende var endringene som fant sted etter kong Olav Vs død i 1991, ikke minst fordi omfattende bygnings-tekniske utbedringer var tvingende nødvendige.

Det Kongelige Slott. Foto: Mittet. Riksantikvarens arkiv.

Det Kongelige Slott. Foto: Mittet. Riksantikvarens arkiv.

Det var behov for utbedring av fasadene og reparasjon av omfattende råteskader i bjelkelagene. Også de elektriske og sanitære anlegg måtte fornyes. Ombyggingen ble gjennomført i regi av Statsbygg og tegnet av arkitektfirmaet Narud-Stokke-Wiig AS, med omfattende bistand fra flere aktører, bl.a. Riksantikvaren og NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning).

Prosjektet innebar vesentlige rokeringer. Planløsningen for den gamle kongeleiligheten var lite egnet til moderne bolig, og rommene ble omgjort til en kontorfløy. Den

nye kongeleiligheten ble lagt til deler av tredje etasje, hvor det tidligere var gjesteværelser. For å kompensere bortfallet av gjesteværelser ble så de såkalte kavalerværelsene i tredje etasje satt istand til suiter for slottets gjester. Kong Haakon VII's statsrådsal måtte utvides, og ble slått sammen med forværelset for å gi plass til det økende antall regjeringsmedlemmer.

Oppføringen av Slottet var en enestående byggeoppgave, som foruten å berede grunnen for et stilskifte i Norge også introduserte bygningsfag og spesialteknikker som inntil da var ukjente i landet. Da ombyggingen tok til i 1993 var situasjonen i noen grad den samme. For å løse enkelte spesialoppgaver måtte det hentes inn ekspertise fra utlandet. Det er mangel på håndverkere som behersker tradisjonelle teknikker i Norge, samtidig som det er viktig for kulturminnenes overlevelse at slik kompetanse finnes. Statlige eiendomsforvaltere har en viktig rolle i det å etterspørre og alminneliggjøre bruken av tradisjonelle håndverkstjenester.

Forsøk på å se noen lange linjer

Gjennom dette streiftoget har vi sett noen utviklingstrekk. Et forsøk på å generalisere dem kunne f.eks. arte seg som følger:

Fra nasjonalisme til rasjonalisme

Vi legger merke til at måten å definere bygningenes rolle og funksjon på endrer seg radikalt i løpet av de siste hundre år. I begynnelsen av 1900-tallet var staten som byggherre meget bevisst på den symbolverdien bygningene skulle ha, og var tydelig villig til å investere midler og prestisje i viktige monumentalbygg som kunne kommunisere den nye nasjonens prioriteringer og bygge opp under en gryende nasjonal selvsikkerhet. Et illustrerende eksempel på dette kan vi hente i Kristiania, hvor det i perioden 1912-24 blir oppført en av de største og mektigste etatsbygninger Norge har sett: det nybarokke hovedpostkontoret i Dronningens gate. Denne typen byggeri går via overgangsfenomener over i en mer rasjonalistisk modernisme, ikke minst tydelig under gjenoppbyggingsfasen etter krigen, hvor det viktigste ved nærsagt enhver byggeoppgave var å dekke et akutt arealbehov. Tydelig er dette f.eks. i postkontoret i Vardø (1956).

På 1960-tallet blir det igjen rom for mer påkostede og kunstnerisk ambisiøse bygninger, slik vi f.eks. ser i Norges Banks avdeling i Stavanger. Det mer rasjonalistiske byggeri holder allikevel stand gjennom store deler av etterkrigstiden, som vi ser bl.a. i Postgirobygget i Oslo (1976). I de siste 25-30 år synes vinden å ha snudd og mye av senmodernismens rigiditet og formalisme er forlatt. Arkitektonisk kvalitet og stedstilpasning er igjen honnørord, ikke minst blant statlige byggherrer. Blant eksemplene på dette fremstår Norges Banks hovedkontor i Kirkegaten (1987) som selve juvelen i kronen. Vi ser også at det er vokst frem en økende erkjennelse av den eldre statlige bygningsmassens kulturminne-kvaliteter.

Fra leiet til eiet til leiet

I 1905 og tidligere var det ikke så mange statlig eide bygninger. Delvis fordi antallet statlige institusjoner nominelt sett var mye lavere enn i dag, men også fordi staten eide en relativt liten andel av den bygningsmassen den brukte. Men her er det forskjeller mellom etatene. Vi ser at Tollvesenet, i kraft av å skaffe staten store inntekter, var en svært betydningsfull etat og tidlig kunne skaffe seg egne funksjonsbygde lokaler tegnet av tidens fremste arkitekter – som tollboden i Stavanger. Også for andre etater har det åpenbart vært et langsiktig mål å få i hvert fall hovedkontorene og de viktigste avdelingskontorene i eget hus. Under gjenoppbyggingen etter siste krig var det som vi har sett – ut fra en lønnsomhetsbetragtning – ansett som viktig å skaffe postkontorene egne hus.

Nyere "New Public Management" og endrede økonomiske rammebetingelser har innført prinsippet om at "kjernevirksomheten" skal prioriteres. Det andre kan gjøre minst like bra, kan heller andre gjøre. Og eiendomsbestyrelse er ikke det man primært forbinder med for eksempel Posten eller Telenor, eller det virksomhetene forbinder med seg selv. Dette, foruten behovet for å tilføre kjernevirksomheten kapital, har ført til at virksomhetene har solgt sine eiendommer, og heller gått inn i leieforhold, ofte i det som før var egne bygg. I en god del tilfeller leier virksomhetene fremdeles lokaler av en statlig eiendomsaktør eller et statlig eiendoms-selskap, slik tilfellet er for det tidligere Postgirobygget, Oslo sjøtøllsted m. fl.

Fra post i palass til post i butikk

Et lignende utslag av rasjonaliseringen gjelder også selve måten institusjonene er tilstede i samfunnet på i dag. For igjen å vende tilbake til hovedpostkontoret i Oslo, så stammer det fra en tid da bygningen var det viktigste elementet i etatens markedsføring av seg selv, samtidig som den tydelig kommuniserte en idé om Postens dypere funksjon i samfunnet. I dag er postkontoret som sådan så til de grader underordnet at det gjerne er helt forsvunnet. "Postkontoret" er blitt en tilleggsfunksjon i en kolonial, det bæres rundt av et landpostbud eller oppsøkes på internett. Det man kjenner igjen Posten på i dag, er en grafisk profil. Bare logoen vitner om at det faktisk er en manifestasjon av Posten man har for seg.

Fra å være en tung, monopolisert og fremfor alt meget tydelig institusjon er Posten altså blitt til en desentralisert, tidvis virtuell ekspedisjonsmulighet som – blant mye annet – også ekspederer brev og pakker, i konkurranse med andre brev- og pakkedistributører. Samme tendens kan spores også innenfor flere av de andre etatene vi har vært innom; Telenor har f.eks. ikke lenger sin base i Telegrafbygningen i Oslo sentrum, men har trukket seg tilbake til et nøytralt kontorbygg på Fornebulandet et sted. Mange av festningsverkene, som Fredriksvern verft, Fredrikstad festning, Oscarsborg og Bergenshus, hvor Forsvaret har hatt tilhold i århundrer, er i de senere år forlatt og leies ut til andre aktører. De økonomiske rammebetingelsene har endret seg og Forsvarets ledelse svarer med å legge til rette for en mest mulig rasjonell drift. Bygningene – det være seg festninger, posthus eller telegrafbygninger – ga institusjonene et offentlig ansikt, en identitet. Om en grafisk profil er nok til å holde bildet av en institusjon levende i samfunnet, får bare de levende se.

Litteratur

- Astrup, Birgit: *Stortingsbygningen i Christiania: Dess förhistoria och tillblivelse samt analys av dess arkitektur*. [Magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo] Oslo 1972
- Det norske Telegrafvesen: 1855-1929. *Oslo 1929*
- Egede-Nissen, Adam: *Et liv i strid*. Oslo 1945
- Engh, Pål Henry og Arne Gunnarsjaa: *Oslo – en arkitekturguide*. Oslo 1984
- Fehn, Sverre: *Arkitekturmuseet. Arkitektur i Norge. Årbok 2002*, s. 66-69
- Grønvold, Ulf: *Lund & Slaatto*. Oslo 1988
- Hamran, Ulf: *De første Stortingslokaler, I: By og Bygd, bd. XVII*, Oslo 1963-64.
- Helland, Amund: *Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet. Bd. 20: Finmarkens amt*, s. 46
- Høiden, Bernhard: *Norske Tollboder*. Oslo 2000
- Haaland, A.: *En by tar form. Stavangers bebyggelse 1815-1940*. Stavanger 1999
- Jahren, Finn: *Glimt fra Televerks-kulturen, bd. 1*. Norsk Telemuseum 1995, s. 187- 191
- Johannessen, Finn Erhard og Lars Thue: *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år. (2 bd)* Oslo 1997
- Johansen, Jarle: *Summetone i Vardø. Verk og virke 1964 (1)*: 30-31
- Kiran, Ketil: *Norges Bank. Byggekunst 1987 (5/6)*: 315-317
- Kjeldstadli, Knut: *Oslo bys historie bd. 4: Den delte byen*. Oslo 1990
- Myhre, Jan Eivind: *Oslo bys historie bd. 3: Hovedstaden Christiania*. Oslo 1990
- Myklebust, Dag: *Statens bygninger. Samtiden 1984 (2)*: 7-16
- Mykleby, Axel: *Norges Bank som byggherre gjennom 160 år. Byggekunst 1987, nr. 5/6*, s. 382-386
- Natvig, J.B. et.al (red.): *De tre Riker. Rikshospitalet 1826-2001*
- Nilssen, Harald: *Norges banks avdeling, Vardø, 75 år: kort oversikt over tidsrommet 1902-1977*. Vardø 1977
- Norberg-Schulz, Christian: *Fra nasjonalromantikk til funksjonalisme. Norsk arkitektur 1914-1940. I: Norges kunsthistorie bd. 6: Mellomkrigstid*. Oslo 1983
- Rafto, Torolf: *Telegrafverkets historie 1855-1955. Bergen 1955* s. 530- 531
- Reimers, Egil: *Amerikatelegrafren – eit pioneranlegg på Jæren. Årbok for Jærmuseet 1998*: 7-27
- Risåsen, Geir Thomas: *Staten bygger*. Oslo 2003
- Rønning Balsvik, Randi: *Vardø – grensepost og fiskevær (2 bd.)* Vardø/Stavanger 1989
- Seip, Elisabeth (red.): *Chr. H. Grosch*. Oslo 2001
- Steffens, Haagen Krog: *Den norske Centraladministrations Historie 1814-1914*. Kristiania 1914
- Sørby, Hild: *Funksjonalistisk arkitektur i Stavanger. I: Stavanger Museums Årbok 2001*: 5-34
- Sørensen, Øystein: *Når ble nordmenn norske? I: Jakten på det norske. En utstilling om nasjonal identitet*. [utstillingskatalog] Norsk Folkemuseum, Oslo 1998
- Trodahl, Gro Persson: *Amerikatelegrafens arkitekt. Ole Andreas Sverre (1865-1952). Årbok for Jærmuseet 1998*: 29-38
- Tschudi-Madsen, Stephan: *Veien hjem. Norsk arkitektur 1870-1914. I: Norsk kunsthistorie bd. 5: Nasjonal vekst*. Oslo 1981
- Tveteraas, R. et.al. (red.): *Stavanger 1814-1914*. Stavanger 1914
- Det norske tollvesens historie, bd. 2*

Kilder

- Arkivkataloger for Tollvesenet i Troms og Finnmark, Statsarkivet i Tromsø 1994
- Fortegnelse over Statens eiendommer ved utgangen av 1911 og senere utgaver*
- Statistikk for Telegrafvesenet 1908/1909; 1921/1922*
- Norske arkitektkonkurranser 1960* (tillegg til Arkitektnytt nr. 10/11 1960): Norges Banks avdeling, Stavanger
- "Stor dag i Stavanger"; i: *Vår Bank 1964 (2 og 3)*, s. 54-56
- Rapport fra arkivundersøkelser i Riksarkivet og Riksantikvarens arkiv, NIKU v/G.T. Risåsen 2003
- Dagbladet* 16. desember 2004: *Arkitektens trøst*. [intervju med Postgirobyggets arkitekt, Rolf Christian Krognæs]
- "Alltid underveis" bd 2
- Arc!

Utgitt av:
Moderniseringsdepartementet

Flere eksemplarer kan bestilles fra:
Statens kulturhistoriske eiendommer
c/o NIKU
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo
www.statenskulturhistoriskeeiendommer.no

Design: Making Waves
Trykk: www.kursiv.no
Opplag: 1000 eks.

STATENS KULTURHISTORISKE EIENDOMMER

Statens kulturhistoriske eiendommer
c/o NIKU
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo

Besøksadresse:
c/o NIKU
Storgata 2
0105 Oslo

Telefon 23 35 50 00
Fax 23 35 50 01

